



Joanna Kosińska-Chachaj

Księgozbiory ziemiańskie na Lubelszczyźnie w XIX i XX w.

Znaczną rolę w rozwoju kultury, nauki i czytelnictwa w Polsce w XIX i XX w. odegrały biblioteki prywatne, zakładane przez poszczególne osoby lub rodziny z różnych środowisk społecznych. W literaturze naukowej przyjęto podział na następujące ich rodzaje: biblioteki arystokracji, inteligencji, mieszczaństwa i ziemiaństwa, w zależności od miejsca, jakie właściciele zbiorów zajmowali w hierarchii społecznej¹.

Odrębną kategorię stanowiły „biblioteki wielkoziemiańskie”², których istnienie oparte było na dość sporych dochodach właścicieli z rozległych majątków ziemskich.

Twórcom tych wielkich, ale jakże bezcennych księgozbiorów, przyświecała myśl, aby gromadzić i przechowywać dla przyszłych pokoleń skarby kultury narodowej, świadczące o bogatej przeszłości państwa polskiego. Te zbiory literatury, rękopisów, archiwaliów, zbiorów numizmatycznych miały być udostępniane społeczeństwu, zwłaszcza ludziom nauki. Dążono do rozbudowy działów bibliotecznych poprzez trafiające do takich bibliotek dary lub depozyty. Ich inwentaryzowaniem i katalogowaniem zajmowali się wykwalifikowani bibliotekarze, zatrudnieni w tym celu przez właścicieli dóbr ziemiańskich. Same zbiory przechowywano w odpowiednio wyposażonych lokalach.

Przyczyny gromadzenia księgozbiorów prywatnych, do których zaliczono księgozbiory ziemiańskie, były dość różne.

Jedną z nich była potrzeba – jak już wyżej wspomniano – przekazywania późniejszym pokoleniom polskiej spuścizny kulturowej. Poza tym dostarczały one materiału do wielokrotnej lektury, stwarzały intelektualny klimat dla wychowania dzieci i młodzieży. Były to także względy praktyczne i zawodowe – książka stanowiła fachową pomoc w pracy, w działalności naukowej i politycznej czy popularyzacji oświaty.

Ponadto księgozbiory świadczyły o poziomie życia i zamożności swoich właścicieli, a także swego rodzaju snobizmie, o czym pisze Stanisław Przyłęcki w rękopisie, znajdującym się w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich:

„[...] zakładają biblioteki z próżności i dlatego tylko, aby o nich mówiono,

¹ Zob. E. Słodkowska. *Biblioteki w Królestwie Polskim 1815-1830*. Warszawa 1996 s. 149.

² A. Mężyński *Wielkoziemiańskie biblioteki publiczne w Polsce w latach 1772-1918*. „Roczniki Biblioteczne” R. 46 (2002) s. 211-242.

że zbierają książki, albo dla okazania zbytku, albo wreszcie dlatego, że posiadać bibliotekę należy do dobrego tonu”³.

Dworki ziemiańskie, znakomicie wkomponowane w krajobraz, były ostojami polskości, w których od pokoleń gromadzono pamiątki historyczne, archiwa rodzinne oraz dzieła sztuki. Dbałość o wyposażenie domu, o biblioteki, była istotnym przejawem aktywności kulturowej⁴.

W charakterystykach dworów ziemiańskich XIX i XX w. dużo miejsca poświęca się opisom pomieszczeń reprezentacyjnych i funkcyjnych, w tym pokojom bibliotecznym, tworzonym często ogromnym nakładem pracy, kosztów i zamieszkania swoich właścicieli.

I tak w dworku położonym w Brodach, w gminie Sędziejowice, bibliotekę stanowiły „dwie przepastne oszklone szafy biblieczne zwieńczone dziwacznymi galeryjkami, w rzadko odwiedzanym salonie, w którym swoje miejsce znalazł również fortepian”⁵.

W podobny sposób pisze Tadeusz Chrzanowski we *Wspomnieniach z Moroczyna*:

„W narożniku pomiędzy salonem a jadalnią był pokój biblieczny: wszystkie jego ściany zastawiały dębowe szafy, także dzieło Franciszka Stelmacha, o śmiesznych neogotyckich oszklonych drzwiach. O tych szafach mógłbym opowiadać bez końca [...]”⁶.

Również specjalnie przystosowane pomieszczenie wraz z szafami własnego pomysłu przygotował dla zbiorów w Milanowie Włodzimirz książę Światopełk Czetyrtyński, bibliofil i zbieracz pamiątek narodowych⁷, który poprzez swoje zainteresowania w ogromnym stopniu oddziaływał na miejscowe środowisko.

Różny los napotykały księgozbiory ziemiańskie w przeciągu dziejów. Te bogate i wartościowe zbiory były przekazywane instytucjom publicznym lub wielkim bibliotekom na drodze donacji lub zapisów fundacyjnych. Inne - jako bezużyteczne - przekazywano szkołom, umieszczano w oficynach lub w skrzyniach na strychu albo rozdawano bądź sprzedawano wędrownym handlarzom. Większość jednak uległa zniszczeniu i rozproszeniu podczas obydwu wojen światowych. Tak stało się, m.in. z księgozbiorem oraz archiwum rodzinnym Kaszowskich, zgromadzonym w pałacu w Łabuńkach na Zamojszczyźnie, składającym się z 4 000 rzadkich, pochodzących z początków XVI w. druków. W czasie I wojny

³ *Spis druków i rękopisów z biblioteki Rzewuskich w Podhorcach. Ok. 1838 r.* Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Rkps 1838.

⁴ Zob. A. Koprucki. *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1795-1939.* W: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie.* Oprac. R. Maliszewska. Kozłówka 2003 s. 9-30.

⁵ J. Kuczyński. *Dwór i folwark w Brodach między drugą ćwiercią XIX wieku a rokiem 1940.* W: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe.* T. 1. Pod red. J. Baranowskiego. Warszawa 1992 s. 303-315.

⁶ T. Chrzanowski. *Wspomnienia z Moroczyna.* „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 1987 nr 2 s. 1-15.

⁷ A. Koprucki. *Dobra ziemskie Milanów i ich właściciele w XIX wieku.* W: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie* s. 199-213.

światowej został on niemalże w całości zrabowany przez wojska niemieckie i austriackie⁸.

Gromadzenie księgozbiorów jako jeden z aspektów życia ziemiaństwa polskiego w XIX i XX w. doczekało się licznych opracowań, jednak nadal istnieje potrzeba bardziej szczegółowego opracowania tegoż zagadnienia.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie dziedzin piśmiennictwa, jakie te księgozbiory reprezentowały, na podstawie wybranych kolekcji ziemiaństwa lubelskiego ówczesnego okresu.

Analizie zostaną poddane zbiory następujących osób: Edwarda Chrzanowskiego, Wincentego Łosia, Jana Steckiego, Pawła Rohlanda oraz rodzin Kraszewskich i Koźmianów.

W opracowaniu zagadnienia pomocne będą nie tylko pamiętniki i korespondencja, ale również stare katalogi, wyciągi dzieł, a także podpisy własnościowe. To one przede wszystkim wskazują, w skład czyjego księgozbioru wchodziła dana książka lub czyjej proveniencji był dany rękopis. Nie jest możliwe całościowe opisanie zbiorów ze względu na to, iż księgozbiory ziemiańskie, jak i pozostałe prywatne zbiory książek zachowały się tylko fragmentarycznie.

Na podstawie tych, które przetrwały do naszych czasów, można wysnuć wniosek, iż biblioteki te miały głównie charakter humanistyczny. Dominowała w nich literatura piękna, piśmiennictwo historyczne. Często gościem na półkach bibliotecznych były dawne kroniki polskie, przede wszystkim Jana Długosza i historyków XVI w. Gromadzono również stare druki i rękopisy⁹. Anna Dymmel analizując zawartość domowych bibliotek ziemiańskich XIX w. wymienia ponadto książki naukowe i fachowe, pojedyncze książki religijne, publikacje użytkowe oraz czasopisma¹⁰.

Rozmiarami biblioteki te wykazywały rozpiętość od zbiorów kilkudziesięciotysięcznych po kilkanaście pozycji.

Autor cytowanego wyżej artykułu o dworze w Brodach w następujący sposób przybliży księgozbiór właścicieli ziemiańskich:

„[...]prócz polskiej i francuskiej beletrystyki zawierał *Encyklopedię Orgelbranda*, wiele modnych albumów, oprawne roczniki „Muchy”, „Tygodnika Ilustrowanego”, „Kłosów” i kilku innych periodyków, o nie zapamiętanych tytułach oraz czasopisma rolnicze¹¹.

Podobny jest opis 140 książek (w 103 pozycjach), należących do Józefa Grodzkiego, właściciela zespołu dworskiego we Wrzącej, wsi leżącej ok. 16 km na zachód od Sieradza: „[...] zestawienie biblioteki podzielone zostało na książki:

⁸ A. Hałata, A. Kondrat. *Siedziby ziemiańskie na Zamojszczyźnie 1800-1944*. W: *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*. Kozłówka 2001 s. 61-84.

⁹ K. Maleczyńska. *Książki i biblioteki w Polsce w okresie zaborów*. Wrocław 1987 s. 196-197.

¹⁰ A. Dymmel. *Księgozbiory prywatne ziemiaństwa lubelskiego w połowie XIX wieku (w świetle akt notarialnych Serafina Konwickiego)*. „Res Historica” 2002 z. 13 s. 243-255.

¹¹ J. Kuczyński, jw. s. 311-312.

historyczne, lekarskie, łacińskie, nabożne i duchowne, prawne i różne. Te ostatnie są chyba najciekawsze, gromadząc również „łatwe i przyjemne lektury” oświeconego ziemiaństwa. Pojawia się wśród nich tłumaczenie *Henriady* Woltera, *Henryk VI na łowach* W. Bogusławskiego i najpopularniejszy romans angielskiego Oświecenia, dzieło H. Fieldinga, odnotowane jako *Podrzutek czyli Historia Toma Dzona*¹². Zrab tej biblioteki, określanej jako „księgozbiór wrzacki”, powstał już w XVIII w., a w 1939 r. liczył ponad 4 000 woluminów.

Czasami powody gromadzenia księgozbiorów były bardziej osobiste, jak w przypadku Wincentego hr. Łosia (1857-1918), przedstawiciela jednego z najstarszych i najbardziej znanych w Polsce zamożnego rodu Łosiów herbu Dąbrowa, który odznaczał się zainteresowaniami literackimi i pasją historyczną, jaką było upamiętnienie własnych losów. Były to cechy dość rzadko spotykane w dziejach innych rodzin ziemiańskich.

Ziemiańsin ten, kolekcjoner dzieł sztuki, ale mało znany pisarz, przez wiele lat był związany z Lubelszczyzną, bowiem w Ożarowie k. Nałęczowa posiadał majątek ziemski. Zbierał stare ryciny, obrazy, m.in. pędzla Jacka Malczewskiego, Tadeusza Ajdukiewicza, Marcello Bacciarellego. Miał zamiar opracować monografię swego rodu, dlatego zapoczątkował *Zbiór rodziny Łosiów*, zwany przez niego „Łosiowianami”, zawierający materiały z lat 1561-1943, a przechowywany obecnie w Archiwum Państwowym w Lublinie. Były to głównie stare druki i rękopisy, oryginały i odpisy wszelkich dokumentów i notatek dotyczących rodziny Łosiów, materiały dotyczące rodzin skoligaconych, fotografie, portrety rodzinne lub ich fotokopie, książki dedykowane Łosiom, rękopisy i druki prac historycznych Wincentego Łosia, korespondencja własna dotycząca gromadzenia zbiorów. W związku z tym prowadził rozległą korespondencję z wieloma klasztorami we wszystkich trzech zaborach, parafiami, bibliotekami, prywatnymi zbieraczami, a także często dawał ogłoszenia do prasy, w których apelował do czytelników o pomoc w zbieraniu materiałów dotyczących jego rodu¹³.

Przedsięwzięcie to jednak nie udało się, pomimo talentu literackiego i zebrania obfitych informacji.

Bogaty zbiór, obfitujący w inkunabuły, liczne druki polskie z XVI w. znanych drukarń Jana Hallera, Scharffenbergów, Floriana Unglera i Hieronima Wietora oraz obce, a także cenne rękopisy, zgromadził Edward Chrzanowski (1843-1922).

Na zbiór złożyły się, zakupione w antykwariatach całego kraju i od osób prywatnych, księgozbiory, m.in. prawniczy Milżeckich z Kozic, Lipińskich ze Strzałkowa, dzieła przyrodnicze, fizyczne i matematyczne po Morykonich z Wilna. Inne - Chrzanowski otrzymywał drogą spadków – były to biblioteki Suchodolskich z Dorohuska, Kicińskich, rodu Grothusów i Czarnockich.

¹¹ J. Kuczyński. Tamże s. 311-312.

¹² L. Kajzer. *Zespół dworski we Wrzącej koło Sieradza*. W: *Dwór polski w XIX wieku*. T. 2 s. 113-125.

¹³ B. Ciechan. *Wincenty hrabia Łoś - zarys biografii i twórczości*. W: *Studia z dziejów ziemian lubelskich lubelskich XIX i XX w.* Pod red. A. Kopruckowiaka. Lublin 2002 s. 35-45.

Ziemianin ten łączył w sobie namiętność bibliofila i zbieracza¹⁴.

Kazimierz Tyszkowski w „*Silva Rerum*” z 1925 r. dokonuje przeglądu zawartości jego księgozbioru, poczynając od inkunabułów, których zachowało się 9. Wśród nich znajduje się, m.in. *Biblia wenecka* z 1484 r. i *Historje* Blondusa, wydane w Wenecji w tym samym roku.

Z kilkudziesięciu druków obcych XVI-wieku można wymienić *Antiquitatum Romanorum Pauli Manutii liber de legibus. Indem rerum memorabilium. Editio postrema* (Venetiis, 1569), *Liber Moralium in b. Job* Grzegorza Wielkiego (Bazylea, 1514) czy *Curtii Rufti historiarum libri* z 1633 r.

Z całego szeregu polskich druków XVI-wiecznych na uwagę zasługują: statut Jana Łaskiego z 1506 r., *Liber horarum canonicarum dictum viaticus* w wydaniu Hallera z 1508 r., *Libri Sententiarum* Piotra Lombarda z drukarni Scharffenberga z 1529 r., *Herbarz* Marcina Siennika z 1542 r. czy *Kronika* Macieja z Miechowa w wydaniu Wietora z 1521 r. Z tego okresu pochodzi sześć wydań Biblii. Z druków rzadszych: dwa pierwsze wydania *De re publica emendanda* Andrzeja Frycza-Modrzewskiego, *Historja Józefa* Lenartha z Urzędowa z 1554 r., *Herby* Bartosza Paprockiego z 1584 r. oraz wiele innych¹⁵. Większość z nich odnotowuje *Bibliografia* Karola Estreichera.

Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich pokazuje, iż zbiór poloników XVI i XVII w., należący do rodziny Chrzanowskich, a przekazany w 1925 r. jako depozyt do Biblioteki Ossolineum we Lwowie, został wydany przez drukarnie krakowskie.

I tak, wśród XVI-wiecznych druków polskich są *Statuta provinciae Gne-snensis antiqua et nova*, wydane u Scharfenbergów w 1528 r. oraz *Constitutiones Livonicae a Stephano Poloniae rege sancitae Varsaviae 4 Dec a 1582 z 1583 r.*¹⁶

Polonica wieku XVII to tylko niewielki fragment 5 000 księgozbioru zabezpieczonego przed zniszczeniem.

Znajdujące się w nim dzieła: *M.T. Ciceronis Aratus ad Graecum exemplar expensum et locis mancis restitutus a Ioan. Cochranovio*, Cracoviae, 1612 r. czy *Horatius Flaccus przekładania Iana Libickiego*, w Krakowie, po 1647 r. wskazują na zainteresowanie autorami antycznymi.

Literaturę religijną reprezentują: *Zywot sługi Bożego Wincentego a Paulo... do druku po włosku podany, a teraz na polskie... przetłumaczony*, w Krakowie w 1688 r., Kazimierza Józefa Charzyńskiego *Conclusiones theologicae de angelis... publice ad disputandum... propositae* (Cracoviae, 1686), Jana Bonawentury Czarnońskiego *Kazanie o s. Franciszku* (Kraków,

¹⁴ Z. R. Muszyński. *Edward Chrzanowski. Wspomnienie (1843-1922)*. „Gazeta w Lublinie” 2002 nr 17 s. 5.

¹⁵ K. Tyszkowski. *Biblioteka Chrzanowskich w Moroczynie*. Kraków 1925.

¹⁶ *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI*. Oprac. M. Bohonos. Wrocław 1965.

1670), *Psalterz Dawidow przekładania Iana Kochanowskiego...*, wydany w Krakowie w 1601 r. czy w przekładzie Jakuba Wujka z 1641 r.

Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII... (Francofurti ad Moenum, 1672), dzieło Tomasza Dreznera *Institutionum iuris Regni Poloniae libri III* (Zamosci, po 1614)¹⁷ występują jako przykłady dzieł historycznych i prawniczych.

Wiele druków posiada piękne skórzane oprawy (np. *Decisiones* Piotra Roysiusa, wydane w Krakowie w 1563 r.), supereklibrisy i eklibrisy dawnych właścicieli (m.in. Stanisława Górskiego, Aleksandra Lubomirskiego czy rodziny Milżeckich) oraz dedykacje rękopiśmienne autorów, m.in. Józefa Andrzeja Załuskiego, Stanisława Trembeckiego, jak również licznych klasztorów. Sam Chrzanowski używał pieczętki z napisem: „Biblioteka Chrzanowskich, Moroczyn” jako znaku własnościowego.

Nie sposób pominąć 50 rękopisów z XVI-XVII w., będących uzupełnieniem depozytu we Lwowie. Wśród nich najcenniejszym rękopisem są *Acta Tomiciana. Tomus decimus septimus...*, obejmujące lata 1536-1537, na 308 foliowanych kartach, a ponadto rejestr poborowy z 1629 r. z województwa krakowskiego, akta żup wielickich, mowy i listy z XVII- XVIII w., podręczniki z zakresu geometrii, fizyki, filozofii, wyjątki z dzieł prawnych, akta kościelne, publiczne oraz utwory literackie¹⁸.

Wartościowa biblioteka znajdowała się także w Romanowie na Podlasiu, w powiecie włodawskim, w majątku należącym do rodziny Kraszewskich. Jego chlubę stanowiły stare druki i zbiór portretów. Z początkiem lat sześćdziesiątych XIX w. biblioteka ta osiągnęła wielkość 4 000 tomów, a w 1875 r. już 6 000¹⁹.

Był to dwór pełen książek. Tutaj były one cenione, kupowane i czytane, chociaż zajęciom tym nie towarzyszyły ambicje tworzenia wielkich zbiorów. Przepisywano to, czego nie można było dostać: pierwsze poezje Adama Mickiewicza, literaturę francuską i włoską.

„Czytano bardzo wiele, pewnie więcej w jednym Romanowie niż w całej okolicy”²⁰, jak wspomina jeden z przedstawicieli rodu, Józef Ignacy Kraszewski.

Właściciel księgozbioru, Kajetan Kraszewski (1827-1896), odziedziczył sporo książek po rodzicach i dziadkach, nowości zaś i starsze prace kupował w antykwariatach. Był on wszechstronnie utalentowany, a jego aktywność kulturalna i towarzyska zjednywała mu sąsiednich ziemian oraz okoliczną ludność wiejską²¹.

Biblioteka romanowska oprócz tematyki humanistycznej uwzględniała także piśmiennictwo z zakresu nauk ścisłych. Była zasobna w prace historyczne, kroniki rękopiśmienne i drukowane, pamiętniki polskie i francuskie, materiały dotyczące

¹⁷ *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII*. T. 1 A-C. Wrocław 1991; T. 2: G-H. Wrocław 1992.

¹⁸ *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*. Oprac. D. Kamolowa. Warszawa 1998 s. 334.

¹⁹ *Romanów i Kraszewski*. Pod red. L. Ludorowskiego. Lublin-Romanów 1989 s. 44, 59.

²⁰ K. Małczyńska, jw. s. 199-200.

²¹ A. Koprakowniak, jw. s. 9-30.

panowania Stanisława Augusta. Archiwalia w postaci korespondencji z 2 poł. XVIII w. dotyczyły rodziny Sapiechów z Kodnia. Nauki ściśle reprezentowały książki z zakresu przyrody, fizyki, komplet herbarzy.

Kontakt ze światem literatury i nauki podtrzymywał Kraszewski prenumerując pisma, takie jak: „Gazeta Polska”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Kurier Codzienny”, „Kurier Warszawski”, „Gazeta Rolnicza” oraz *Encyklopedię* Samuela Orgelbranda, do których pisywał artykuły.

Dzięki systematycznej pracy swojego następcy – syna Krzysztofa (1859-1914), księgozbiór romanowski został pomnożony (do 10 000 wol.) i w 1909 r. przekazany przez niego (1316 tomów) Bibliotece im. H. Łopacińskiego w Lublinie, gdzie się dotychczas znajduje.

Są to dzieła z zakresu astronomii, meteorologii i prawa; dzieła historyczne pozostały w posiadaniu rodziny. Spuścizna ta zawiera ok. 200 starych druków, wśród nich jest wiele druków polskich z XVII i XVIII w. Statuty, konstytucje sejmowe i publicystyka z okresu Sejmu Wielkiego – to dziś cenne materiały źródłowe dla badaczy naszej przeszłości²².

Przeglądając proveniencje 130 pozycji starych druków, znajdujących się w zbiorach specjalnych Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, a posiadających jako znak własnościowy pieczęć z napisem „K. Kraszewski Dobra Romanów”, daje się zauważyć, iż w skład powyższego księgozbioru ziemiańskiego wchodziły zarówno polonika - 56, jak i druki obce – 74. Poloników XVII-wiecznych było 8, XVIII – 48. Druki obce z XVII wieku to liczba 5 pozycji, z wieku XVIII – 69 pozycji.

Kolejne zagadnienie stanowi geografia wydawnictw. Wśród poloników miejscem wydania dla 23 była Warszawa, dla 5 Kraków, pojedyncze egzemplarze wydano w Lublinie, Kaliszu, Poznaniu, Wilnie, Lwowie. „Sine loco” występuje w 13 przypadkach. Paryż jako miejsce wydania dotyczy 26 druków obcych, Frankfurt – 4, Amsterdam – 3, a Lipsk, Wiedeń – pojedynczych dzieł.

Opisywany księgozbiór, obok książek w języku polskim, zawiera książki obcojęzyczne, najwięcej w języku francuskim (modę na ten język przyniosło Oświecenie), łacińskim i niemieckim.

Trudno jest objąć bogactwo i różnorodność tematyczną przytaczanych dzieł. Świadczą one o zainteresowaniu Kraszewskiego poszczególnymi dziedzinami wiedzy, głównie astronomii, przyrody i historii.

Fascynacja astronomią ograniczyła się nie tylko do teorii i zbierania dzieł: Claude Adriena Helvétiusa *Oeuvres complètes... T. 3, 4* (Londres, 1777) czy Josepha Jérôme Le François de Lalande *Abrégé d'astronomie...* (Amsterdam, 1774). Kraszewski założył jedno z pierwszych prywatnych obserwatoriów astronomicznych w Polsce.

Z druków greckich i rzymskich występują: Plutarcha *Moralia...* [T. 1],

²² W. Szwarcoówna, M. Łuszczynska. *Kraszewsciana w Bibliotece im. H. Łopacińskiego. Rysunki, autografy, listy*. „Bibliotekarz Lubelski” R.7 (1962) nr 1-3 s. 24-29.

(Francofurti, 1619), *Vitae parallelae... T. 1-2* (Argentorati, 1630) czy tego samego autora w języku francuskim *Oeuvres morales... T. 2-3, 5-15* (Paris, 1784-1792), Sallustiusa Crispusa Gaiusa *Les histoires de Sallust* (Paris, 1770), Cicerona Marca Tulliusa *Nauka o krasomówstwie* (Wilno, 1763) i Lucana Marca Annaeusa *Odrodzona... Farsalia* (Oliwa, 1691).

Różne okresy i kierunki filozofii reprezentują: Anselma Schnella *Cursus philosophiae Aristotelico-Thomisticae... P.1-3* (Augusta Vindelicorum, 1737), Johanna Gottfrieda Herdera *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Tl. 1-2 (Riga, 1784, 1785), historia filozofii Bazina z 1765 r., Jeana Delisle de Sales *Histoire philosophique... T. 1-7* (Paris, 1793) wraz z następującą dedykacją: „Wielmożnemu Kajetanowi Kraszewskiemu w dowód wysokiego szacunku 18/2. 1868 r.”, uczynioną ręką Adama Krasińskiego. Są tu też liczne dzieła Diderota, Voltaire’a, Rousseau.

Zasobny jest zespół dzieł i rozpraw z dziedziny prawa, statutów i konstytucji, wśród których można wymienić: Johanna Gottlieba Heinecciusa *Elementa iuris civilis...* (Viennae, 1792), Teodora Zawadzkiego *Compendium to jest krótkie zebranie... praw...* (Kraków, 1614), *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, (Wilno, 1744), *Konstytucje sejmu walnego ordynaryjnego warszawskiego... roku... 1782...* (Warszawa, 1782), *Codex civilis pro Galicia occidentali* (Viennae, 1797), *Dziennik czynności Sejmu... Warszawskiego... roku 1789... Cz. 3* ([S.l.] , 1789), Pawła Kuszewicza *Prawa chełmińskiego... ksiąg 5* (Poznań, 1623).

W następnej kolejności pojawia się literatura religijna, wśród której interesujące są następujące druki: *Biblia – Nowy Testament. T. 3* w wydaniu francuskim z 1752 r., *Listy św. Teresy od Dzieciątka Jezus* (Kraków, 1672), Jana Poszakowskiego *Nauka katolicka o Przenajświętszej Eucharystii...* (Wilno, 1737), Stanisława Orzechowskiego [...] *Fidelis subditus...* (Varsaviae, 1697).

Na zainteresowanie właściciela księgozbioru ziemiańskiego sprawami politycznymi i historycznymi wskazują: *Uwagi nad traktatami między Rosją i Polską zawartymi...* ([S.l., po 1789 r.]), Jacquesa Bñigne Bossueta *Uwagi nad historią powszechną...* T. 1, 2 (Warszawa, 1788, 1790) oraz pojedyncze egzemplarze dotyczące historii rewolucji we Francji, Szwecji, historii Węgier, starożytnej Kartaginy czy epoki cesarza Augusta w starożytnym Rzymie.

Roznaitość tematyczną gromadzonych książek potwierdza obecność takich druków, jak: *Opis chorób* Francisca Curtiusa z 1783 r., *Geometria* Patrycego Skaradkiewicza (Warszawa, 1776), Hermanna Osterriedera *Physica experimentalis...* (Augustae Vind., 1770), Johanna Wolfganga Goethego *Werter. P. 1* (Maestricht, 1784), pojedyncze dzieła włoskiego komediopisarza Carla Goldoniego, przyrodnika polskiego Oświecenia – Krzysztofa Kluka, słownik ikonologiczny Honore Lacombe de Prezela z 1779 r. czy niemieckie podręczniki przydatne w kształceniu dzieci i młodzieży.

Zbiór XIX-wiecznych druków, znajdujących się w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie jest równie interesujący i wymaga osobnej analizy i omówienia.

Specyficzną bibliotekę w Dołem, w powiecie Prużany, posiadał najstarszy z synów Kajetana Kraszewskiego – Bogusław Kraszewski (ok. 1855-1916). Biblioteka ta była zasobna w wiele cennych rękopisów, na które składało się ok. 1 000 autografów, listy Tadeusza Kościuszki, Ignacego Krasickiego, Juliana Ursyna Niemcewicza, rękopisy Fryderyka Chopina, Stanisława Moniuszki, Juliusza Słowackiego, Kornela Ujejskiego oraz pieśni Legionów *Jeszcze Polska nie umarła* Józefa Wybickiego.

Druki reprezentowała bogata kolekcja „mickiewiczianów” (pierwodruki niemal wszystkich utworów poety) oraz wielka liczba dzieł Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812-1887)²³ – jego stryja, którego nazwisko cieszyło się dużą popularnością w XIX w.²⁴ i które podobnie jak *Trylogia* Henryka Sienkiewicza obecne były w każdej siedzibie ziemiańskiej²⁵.

Większość zbiorów B. Kraszewskiego uległa zniszczeniu w czasie I wojny światowej.

Podobne losy spotkały księgozbiór wspomnianego wyżej powieściopisarza, Józefa Ignacego Kraszewskiego.

Był on kolekcjonerem książek, rycin i rysunków. Własne dzieła ofiarowywał polskim instytucjom i bibliotekom, a swój księgozbiór, przeniesiony do Drezna, stale powiększał. Biblioteka Kraszewskiego liczyła kilkanaście tysięcy tomów w różnych językach. Wśród nich wiele było poloników z XVI w., głównie literackich, dzieł z zakresu historii XIX w. i historii sztuki, a także wydawnictwa albumowe i rękopisy (dokumenty królewskie, autografy dzieł literackich Cypriana Kamila Norwida, listy, diariusze i pamiętniki)²⁶.

Gromadzone ze znanostwem zbiory, odzwierciedlające różnorodność zainteresowań swoich właścicieli, posiadali Koźmianowie – jeden z bardziej znanych rodów ziemiańskich na Lubelszczyźnie w XIX w. Jego przedstawicielami byli: bratanek Kajetana Koźmiana – Jan i syn Andrzej Edward.

Jan Koźmian (1814-1877) gromadził swój księgozbiór przez całe życie. Wśród książek głównie teologicznych, historycznych i literackich posiadał wiele cennych włoskich druków z XVI-XVII w., pochodzących, m.in. z bibliotek książąt Albani i arystokratycznej rodziny włoskiej – Altieri, zakupionych podczas pobytu w Rzymie. Były to książki obcojęzyczne: angielskie, francuskie, hiszpańskie i polskie z różnych epok i dziedzin, wydawnictwa źródłowe, kroniki, sporo „białych kruków”²⁷.

Kolekcja ta, odziedziczona po śmierci właściciela przez jego brata Stanisława Egberta (1811-1885), liczyła przeszło 8 302 dzieła. Starych druków było 3 387, w tym inkunabułów – 11, druków XVI-wiecznych – 322, XVII –

²³E. Stoffel -Ozogowa. *Kraszewski Bogusław*. W: *Słownik pracowników książki polskiej*. Pod red. I. Treichel. Warszawa 1972 s. 468.

²⁴A. Dymmel, jw. s. 251.

²⁵A. Kopruckowiak, jw. s. 9-30.

²⁶T. Osiecka. *Kraszewski Józef Ignacy*. W: *Słownik pracowników książki* s. 468-469.

²⁷J. Długosz. *Koźmian Jan*. Tamże s. 461.

wiecznych – 1 249, XVIII- wiecznych – 1 805. Jako całość została ona przekazana w 1880 r. Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Obecnie dość trudno jest określić stan liczbowy całej kolekcji. Wiele starych druków (631) zaginęło po II wojnie światowej. Niekiedy książka należąca do Koźmiana jest odnajdywana wśród nabytków danej biblioteki i rozpoznawana po pieczęcie „Jan Koźmian”, którą ów ziemianin się posługiwał, lub po wieloczlonowej sygnaturze, którą stosował albo też po notatce uczynionej ręką właściciela²⁸.

Biblioteka, o której będzie mowa, reprezentuje zbiór dobierany ze znanstwem konesera. Tak została opisana w *Wspomnieniach* autorstwa Koźmiana:

„Księgozbiór posiadałem niezbyt liczny [ale] za to bardzo cenny. Pełne wydanie, 32 tomy dzieł Voltaira z epoki i ozdobione pięknymi sztychami. Pełne wydanie dzieł Jean Jacques Rousseau też z epoki, oprawne w skórę. Cały Szekspir w wydaniu polskim tłumaczonym przez Stanisława Koźmiana”²⁹.

Była tam klasyka literatury światowej i rodzimej.

Poezję polską reprezentowały: *Fragmenta* Jana Kochanowskiego (Kraków, 1590), Kaspra Miaskowskiego *Zbiór rytmów* z 1622 r., współczesne wydania poezji Naruszewicza, Trembeckiego, Krasickiego, Słowackiego, Norwida, Krasińskiego.

Poezja obca to: *Jerozolima wyzwolona* Torquato Tassa w przekładzie Piotra Kochanowskiego z 1687 r., 5 vol. *Oeuvres completes* Jeana de La Fontaine’a (wydanie paryskie z 1854 r.), 30 vol. *Sämtliche Werke* Goethego z 1850 r. oraz dzieła poetów starożytnych Homera, Wergiliusza czy Owidiusza.

Pozostałe rodzaje literackie reprezentowały: dramat – dzieła Sofoklesa, Williama Szekspira w oryginale i w tłumaczeniach, *Nieboska komedia* Zygmunta Krasińskiego (Paryż, 1837), dzieła Juliusza Słowackiego, prozę – utwory Cervantesa, Victora Hugo, Aleksandra Dumasa i dzieła J.I. Kraszewskiego.

Z dziedziny historii literatury polskiej obecna była praca Feliksa Bentkowskiego jak też *Kurs literatury słowiańskiej* Adama Mickiewicza (Paryż, 1843).

Pomoce bibliograficzne stanowiły: *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauki w Polsce* Adama Jochera, *Historia drukarni w Królestwie Polskim*, *Historia drukarni krakowskich* Jerzego Samuela Bandtkiego, *Index librorum prohibitorum* (Kraków, 1603), a także kilkadziesiąt katalogów różnych bibliotek prywatnych. Dużo było też wydawnictw słownikowo-encyklopedycznych.

W księgozbiörze Koźmiana przeważały książki o tematyce religijnej. Wśród nich były: tak zwana *Biblia brzeska* z 1568 r. i *Biblia* w tłumaczeniu Jakuba Wujka z 1599 r.

Ponadto znajdowały się tam współczesne twórcom dzieła: Jana Turrecrematy, Stanisława Hozjusza, Piotra Skargi, Stanisława Karnkowskiego,

²⁸ E. Stelmaszczyk. *Księgozbiör Jana Koźmiana (1814-1877)*. „Z Badań Nad Polskimi Księgozbiörami Historycznymi” R. 16 (1995) s. 125-132.

²⁹ Z. Miazga. *W ziemiańskim dworze. Z pamiętnika Jana Koźmiana*. „Magazyn Dziennika Wschodniego” 1998 nr 284 s. IX.

Stanisława Grodzickiego, ogromna ilość kazań okolicznościowych, żywotów świętych, katechizmów, wiele dzieł związanych z reformacją (m.in. *Postylla* Mikołaja Reja z 1560 r., dzieła Marcina Lutera czy Jana Kalwina).

Kolejną wielką grupę stanowiły druki o tematyce historycznej i politycznej. Wśród nich można było znaleźć, m.in. kroniki Thietmara, Jana Długosza, Marcina Kromera, Jana Herburtę i wiele późniejszych. Osobno należy wymienić uchwały sejmowe i konstytucje z różnych lat od XVI do XIX w., dzieła dotyczące poszczególnych okresów, wydarzeń i problemów, np. *De Republica emendanda* Modrzewskiego, która wyszła w Bazylei w 1554 r., Niemcewicza *Dzieje panowania Zygmunta III*, historii różnych krajów – Włoch, Anglii czy *Aethiopicæ historiae libri decem* Heliodorusa w tłumaczeniu Stanisława Warszewickiego, wydana w Bazylei w 1552 r. Książka reprezentująca nurt obyczajowy to *Dworzanin polski* Łukasza Górnickiego z 1639 r.

Na popularność tematyki filozoficzno-etycznej wskazywały nie tylko dzieła filozofów starożytnych - Arystotelesa, Platona, Cycerona czy Plutarcha, lecz także wydania Erazma z Rotterdamu, Bacona, Kartezjusza, Hegla, Kanta.

Wśród druków matematyczno-przyrodniczych można było wyliczyć: *De revolutionibus orbium coelestium* Mikołaja Kopernika (wydanie bazylejskie z 1566 r.), Stanisława Staszica *O statystyce Polski*, wiele książek geograficzno-przyrodniczych Jędrzeja Śniadeckiego, *Atlas Minor* Gerharda Mercatora, (Amsterdam, 1634), Abrahama Orteliusa *Theatro dei mondo* z 1608 r.

Mniejszą część księgozbioru stanowiły popularne, jak na owe czasy, książki pomocne w prowadzeniu gospodarstwa wiejskiego czy czasopisma: "Monitor Warszawski" (10 roczników od 1756 r.), wybrane roczniki "Gazety Polskiej" i "Gazety Warszawskiej", "Jutrzenka" krakowska (numery 1-75 z 1848 r.), "Jutrzenka" paryska z 1853 r. i inne.

Nie sposób pominąć dzieł z dziedziny prawa i ekonomii oraz publikacji wielkich poznaniaków z XIX w.

Te pierwsze reprezentowały: Samuela Bandtkiego *Prawo prywatne polskie*, Teodora Ostrowskiego *Prawo cywilne narodu polskiego* z 1787 r., *Ekonomia polityczna i socjalna* Leona Skorupki czy 3-tomowy *Cours d'économie politique* Michela Chevaliera. Drugie – dzieła filozoficzne Augusta Cieszkowskiego, historyczne Edwarda Raczyńskiego, Karola Libelta, Leona Wagnera (*Sejm grodzieński*), Kazimierza Jarochońskiego (*Dzieje panowania Augusta II*), rozprawki językoznawcze Hipolita Cegielskiego.

Ponadto w zbiorze zgromadzonym przez J. Koźmiana były różne pisma i własne kazania okolicznościowe oraz poezje Stanisława Koźmiana³⁰.

Obok wielu cennych druków pozostawił on po sobie pokazną spuściznę rękopiśmienną, która w 1938 r. została sprzedana przez córki – Marię i Zofię – Bibliotece PAU (dziś PAU-PAN w Krakowie)³¹.

³⁰ E. Stelmaszczyk, jw. s. 125-132.

³¹ B. Wysocka. *Koźmian Jan* W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 15. Wrocław 1970 s. 54.

Do ośrodków życia towarzyskiego w Królestwie Polskim w XIX w. należał dwór w Piotrowicach na Lubelszczyźnie, gdzie bibliotekę „stworzył” pisarz, dyplomata, publicysta i pamiętnikarz, Andrzej Edward Koźmian (1804-1864).

Jej tworzenie rozpoczął już w 19. roku życia pod wpływem Wincentego Krasieńskiego, twórcy Biblioteki Ordynacji Krasieńskich, a pierwszym poczynaniem patronował Kazimierz Świdziński. Ponadto Koźmian utrzymywał kontakty z wieloma wybitnymi bibliotekarzami, m.in. z Joachimem Lelewalem.

Księgozbiór swój gromadził systematycznie według ściśle określonych kryteriów. Nie był to zbiór przypadkowych książek czy rękopisów. „Bibliofil” – jak siebie określał Koźmian we *Wspomnieniach* – znalazł zamiłowanie w gromadzeniu takiego rodzaju zbiorów bibliotecznych, jakim były książki³². Miał on także na celu, przez swoją działalność kolekcjonerską, „przysposobienie materiałów do wielkiego i zupełnego dzieła historycznego” – zgromadzonych na użytek badaczy dziejów ojczystych.

Swoje zadanie pojmował w następujący sposób:

„Jeżeli Ja, który dopiero od kilkunastu lat, zajmuję się zbieraniem dzieł, do dawnej literatury naszej należących, już przeszło 2000 Tomów zgromadziłem, i mogę dziś, z jakimkolwiek Owocem poszukiwań moich, stawić się przed Publicznością – o ileż bogatszych mogliby jej udzielić wiadomości, ciekawsze objawić odkrycia ci którzy dawniej odemnie trudnią się tem rzemiosłem, którzy więcej mieli sposobności i środków, do pomnożenia swoich Zbiorów”³³.

Dlatego też opracował i wydał w latach 1842-1845 dwa zeszyty tzw. *Wyciągów Piotrowickich*³⁴, w których zawarł opis ciekawszych druków i rękopisów ze swojej biblioteki, ich proveniencje i ocenę.

Wśród nich były: *Nowy Testament* w wydaniu Scharffenberga z 1556 r., dzieło uważane za najdawniejszy dykcyjnarz polski – *Dictionarius Joannis Murmelii variarum rerum...* (Cracoviae, 1540), Klemensa Janickiego *Vitae Archiepiscoparum Gniesniensium* (Cracoviae, 1574), *Statut Litewski Ruski*, (Wilno, 1588), *Statuta Zygmuntowskie* z 1524 r., rzadkie dzieło Stanisława Zaborowskiego *De celebratu Christianorum*, drukowane w Krakowie w 1529 r. i wiele innych, których nie wymieniono.

Andrzej Edward Koźmian zbierał dzieła z zakresu historii i literatury polskiej, „pamiętniki ojczyste”. Były to przede wszystkim stare druki, wśród których znajdowały się dzieła rzadkie, określane przez Lelewela mianem „unikatów” oraz rękopisy polskie. Ich opis daje nasz bibliofil we *Wspomnieniach* i wylicza: piękny egzemplarz zbioru praw Taszyckiego, drukowany w Krakowie w 1532 r., *Apokalipsis* Mikołaja Reja z 1565 r., *Mnich po polsku* Marcina Kromera z 1553 r., *Geometrya polska* Stanisława Grzempskiego z 1565 r., *Żywoty królów*

³² Por. A.E. Koźmian. *Pamiętniki z dziewiętnastego wieku*. T. 1. *Wspomnienia Andrzeja Edwarda Koźmiana*. Poznań 1867 s. 328.

³³ A.E. Koźmian. *Wyciągi Piotrowickie czyli Niektóre wyiątki z księgozbioru piotrowickiego*. Wrocław 1842 s. XIV.

³⁴ Tamże.

polskich Jana Achacego Kmity, wydane w Krakowie w 1591 r., poemat *Grizelida* Macieja Głoskowskiego z 1641 r., piękny egzemplarz *Postyli* Abrahama Skulteta z 1657 r. i in. Wśród rękopisów cennymi nabytkami były, m.in. *Dyariusz wyprawy moskiewskiej Dymitra*³⁵, zbiór dokumentów mazowieckich z XV w., rękopis dworzanina Zygmunta Augusta (129 poz.), papiery po Adamie Naruszewiczu.

Koźmian powiększał swoje zbiory drogą zakupów w czasie udziału w podróży krajowych czy zagranicznych, podczas aukcji książkowych, przez co uratował niejedną niszczącą pozycję³⁶.

O sposobie pomnażania księgozbioru tak pisze w przedmowie cytowanych już *Wyciągów Piotrowickich*:

„Wybrawszy kilka lub kilkanaście dzieł, wchodzi w układy o ich nabycie. Następuje zamiana, sprzedaż lub darowizna – gdyż nasz Biblioman, nie ma zwyczaju pożyczania książek, wydawania na nie Rewersu, i nie oddawania ich nigdy”³⁷.

W ten sposób Koźmian stał się właścicielem, m.in. rzadkiego druku *Judicium Paridis*, sztuki teatralnej, drukowanej w 1522 r. i rękopisu zawierającego akta dyplomatyczne z kancelarii M. Kromera, a między nimi list pisany własnoręcznie do Zygmunta Augusta³⁸.

Przez kolejne lata biblioteka piotrowicka przechodziła różne koleje losu. Z powodu trudnej sytuacji materialnej swojego właściciela została po części sprzedana. Resztki uratowane ze zniszczeń I wojny światowej trafiły, m.in. do Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie. Inna część - w 1949 r. - trafiła do zasobów Biblioteki Ossolineum, jako część zbiorów Biblioteki Branickich w Suchej, w której w 1852 r. znalazł się księgozbiór Koźmiana, liczący 205 dzieł³⁹.

Na podstawie odnotowanych w Dziale Zbiorach Specjalnych WBP 55 starych druków z proveniencją Andrzeja Edwarda Koźmiana ustalono, że 23 to polonika, 32 - druki obce. Wśród nich najmniej jest wydań z XVI wieku, przeważają zaś wydania późniejsze.

Na początku poniższej charakterystyki warto wspomnieć o miejscach wydania książek, wśród których dla druków polskich na pierwszym miejscu występuje Kraków, dalej Poznań, Lwów, Zamość, a dla druków obcych – Paryż, Amsterdam, Bazylea. W przeważającej mierze są to książki w języku polskim, a tytuły obce występują w języku francuskim, łacińskim i włoskim.

Ze względu na kryterium rzeczowe można wśród zachowanych egzemplarzy opisywanego księgozbioru wymienić cały szereg rodzajów książek, które tematycznie pokrywały z drukami gromadzonymi w XIX w. przez właścicieli dóbr ziemskich. Zawartość zbioru jest różnorodna.

³⁵ A.E. Koźmian. *Pamiętniki z dziewiętnastego wieku*. T. 2 s. 84-85.

³⁶ Z. Hiszpańska. *Koźmian Andrzej Edward*. W: *Słownik pracowników książki* s. 461.

³⁷ A.E. Koźmian. *Wyciągi Piotrowickie* s. VIII.

³⁸ A.E. Koźmian, *Pamiętniki z dziewiętnastego wieku*. T. 1 s. 327-328.

³⁹ *Katalog starych druków.... Polonica wieku XVI* s. IX-X.

Znajduje się tutaj literatura piękna od czasów najdawniejszych do współczesnych, np. Paulusa Manutiusa *Epistolarum... libri XII* (Tyrnaviae, 1762) Ovidiusa Naso Publiusa *Metamorphoseon libri XV...* (Rothomagi, 1770), Stanisława Hosschiusa *Elegiarum libri sex* (Norimbergae, 1755). Ponadto na podstawie wzmianki we *Wspomnieniach* musiały być także w bibliotece dzieła Szekspira, których zgłębianiem Koźmian się zajmował⁴⁰.

Wśród odnotowanych książek naukowych pojawiają się prace historyczne, m.in. Liviusa Titusa Patavinusa *Decades tres...* (Basileae, 1549), Plutarcha *Graecorum Romanorumque illustrium vitae* (Basileae, 1549). Historię Polski reprezentuje Jan Długosz dziełem *Historiae Polonicae*. T. 1, 2 (Lipsiae, 1711-1712), a historię Europy - Pawła Piaseckiego *Chronica gestorum in Europa...* (Cracoviae, 1645), książki dotyczące historii Anglii i in.

Z zakresu literatury kaznodziejskiej można wyliczyć pojedyncze dzieła Adama Naruszewicza, Piotra Skargi, Stanisława Grodzickiego.

Dziedziny prawa dotyczą: Mikołaja Jaskra *Iuris provincialis... libri tres...* (Kraków, 1535), Tomasza Dreznera *Institutionum iuris Regni Poloniae libri IV...* (Zamosci, 1613), Kazimierza Jana Wojsznarowicza *Orator polityczny...* Cz. 1 (Kraków, 1648), Julesa Mazarina *Instrukcje polityków...* (Toruń, 1786).

Życiu religijnemu poświęcono ogromną ilość dzieł. *Katechizm* Walentego Kluczborskiego, wydany w Krakowie w 1568 r., Bazylego Jastrzębskiego *Uwagi duchowne* (Kraków, 1670), Johanna Arndta *Sześć ksiąg o prawdziwym chrześcijaństwie* (Królewiec, 1743), Marcina Hinczy *Matka Bolesna Maria...* T. 1 (Kraków, 1665) to tylko niektóre z nich.

W bibliotece ziemiańskiej Koźmiana pojawiają się także dzieła filozoficzne Arystotelesa i komentarze do nich, utwory Platona, Cycerona, Seneki, prace architektoniczne. Z wydawnictw encyklopedycznych na uwagę zasługują wydane we Lwowie w 1746 r. *Nowe Ateny* Benedykta Chmielowskiego, jako twórcy pierwszej encyklopedii polskiej.

Znakiem proveniencyjnym Koźmiana była pieczęć, chociaż jeden ze starych druków *Consitutiones Synodorum... ecclesiae Gnesnensis* (Cracoviae, 1579) posiada sygnet z lit. „A.K.” Inny z kolei druk lubelski: *Kazanie na dzień doroczney pamiątki narodzin... Stanisława Augusta króla polskiego miane... w kolegiacie lubelskiej w przytomności... ziemstwa lubelskiego... za przyzwoleniem zwierzchności do druku podane dnia 17 stycznia roku 1787*, znajdujący się obecnie w Krakowie u bernardynów, zawiera dedykację dla ziemiaństwa lubelskiego – Andrzeja Koźmiana, Mikołaja Trzcńskiego, Jakuba Janiszowskiego⁴¹.

Kolekcja książek Koźmiana stanowi przykład typowego księgozbioru ziemiańskiego w XIX w., gromadzonego z wielką pasją, a wręcz „namiętnością” swojego właściciela.

⁴⁰ A.E. Koźmian. *Pamiętniki z dziewiętnastego wieku*. T. 2 s. 84-85.

⁴¹ I. Dziok-Strelnik. *Bibliografia starych druków lubelskich 1630-1800*. Lublin 1997 s. 122.

Bibliotekę o wyraźnie określonej tematyce historyczno-ekonomicznej⁴² posiadał wybitny polityk i mąż stanu Jan Stecki (1871-1954), przedstawiciel większej własności ziemskiej na Lubelszczyźnie na przełomie XIX i XX w., właściciel majątku w Łańcuchowie w powiecie łączyńskim.

Analizę jego księgozbioru umożliwia dokumentacja zgromadzona w Dziale Rękopisów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁴³, gdzie trafiły wszystkie papiery stanowiące *Archiwum Jana Steckiego*. Znajduje się tam rękopiśmienny katalog sporządzony ręką właściciela w 1922 r., liczący 238 kart.

Zbiór ten zawiera spis ok. 5 508 ponumerowanych druków, wydanych w latach 1845-1950. Obejmuje on większość drukowanego dorobku piśmiennictwa z całym jego bogactwem i różnorodnością tematyczną, chociaż są też pojedyncze egzemplarze rękopiśmienne, niektóre z dedykacjami.

Całość została podzielona na kilka części, nazwanych odpowiednio: powieść i poezje, historia literatury polskiej i powszechnej, filozofia, etyka, metapsychika, polityka, ekonomia i sprawa agrarna, socjologia, historia Polski i historia powszechna, pamiętniki, sztuka, rolnictwo i nauki pokrewne, krajoznawstwo i podróże, medycyna, czasopisma ogólne, dziecinne, książki do użytku szkolnego, mapy, czyli w systemie układu rzeczowego.

Opis każdego dzieła zawiera następujące elementy: nazwisko i imię autora, tytuł, informacje o wydawcy, miejscu i roku wydania, rodzaju oprawy.

Miejscem wydania większości druków była Warszawa, w następnej kolejności Paryż, Kraków, Lwów, pojedynczo - Poznań, Wilno, Łódź, Kalisz, Petersburg, Londyn czy nawet New York. Językiem dominującym był język polski na równi z językiem francuskim, następnie rosyjski, niemiecki i w małej ilości – łaciński.

Najliczniejszą grupę stanowiła literatura polska, a wśród niej powieści – reprezentowane przez zbiór nowel Henryka Sienkiewicza z 1896 r., Elizy Orzeszkowej, *Ludzi bezdomnych* Stefana Żeromskiego z 1900 r., pierwsze wydanie powieści Magdaleny Samozwaniec *Kartki z pamiętnika młodej mężatki* (Warszawa, 1926), popularne w XIX w. utwory Józefa Ignacego Kraszewskiego, utwory Zofii Nałkowskiej; poezja – to dzieła Cypriana Kamila Norwida, Kazimierza Przerwy-Tetmajera, Jana Kasprowicza, Sebastiana Fabiana Klonowica, Ignacego Krasickiego; dramaty reprezentowały - wydanie paryskie *Nie-boskiej komedii* Zygmunta Krasińskiego z 1862 r., dzieła Stanisława Wyspiańskiego z lat 1901-1908.

Jako przykłady dzieł obcych należy przytoczyć: Aesopa *Fabulae* (Lipsk, 1850), 3-tomowe wydanie *L'Iliade i L'Odyssée* Homera (z lat 1884 i 1881), dramaty Sofoklesa w tłumaczeniach na różne języki oraz utwory Williama Szekspira, Honore Balzaca, Aleksandra Dumasa, Romana Rollanda, Marka Twaina.

Nie zabrakło opracowań dotyczących literatury polskiej, np. *Dziejów języka polskiego* Aleksandra Brücknera (Warszawa, 1925), wydanie trzecie

⁴² E. Chwalewik. *Zbiory polskie*. T.1 A-M. Warszawa 1926, s. 430.

⁴³ Archiwum Jana Steckiego. Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Dział Rękopisów. Rkps 1214, k. 280.

Historii literatury polskiej Piotra Chmielowskiego (Warszawa, 1899). Jan Stecki w swoich zbiorach posiadał także 2 części *Katalogu rękopisów Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego*, wydanych w Lublinie w latach 1913-1917.

Bardzo liczną grupę stanowiły książki z działu pamiętniki o następujących tytułach: *Wyznania* św. Augustyna, *Gawędy o przedwojennej Warszawie* Edwarda Krasińskiego z 1936 r., *Pamiętniki* Jana Chryzostoma Paska oraz takich osób, jak: Julian Ursyn Niemcewicz, król Stanisław August Poniatowski, Aleksander Fredro, Kajetan Koźmian i in.

Wiele druków z omawianej kolekcji dotyczyło sztuki. Spośród dzieł jej poświęconych na uwagę zasługują szczególnie te, które dotyczą Lublina. Były to: *Katalog wystawy przedmiotów sztuki i starożytności* (Lublin, 1901 - w wydaniu polskim i rosyjskim), *Muzeum Lubelskie. Wystawa dzieł malarzy polskich* (Lublin, 1916), *Wystawa cyklu „Lublin”* Bronisława Kopczyńskiego (Warszawa, 1918), *Lublin w karykaturach* Konstantego Kietlicza-Rayskiego w 2 tomach, wydane w Lublinie w latach 1912-1913 oraz Jerzego Raczyńskiego *Centralne barokowe kościoły województwa lubelskiego* (Warszawa, 1929).

Książki z zakresu rolnictwa i nauk jej pokrewnych występowały w księgozbiorze łańcuchowskim w olbrzymiej ilości. Traktowały one o takich zagadnieniach, jak: uprawa i systematyka roślin, hodowla zwierząt, stosowanie nawozów sztucznych, rozpoznawanie gleb, walka ze szkodnikami i z suszą. Były tu podręczniki gospodarstwa wiejskiego, projekt ustawy o rybołówstwie, poradnik weterynaryjny czy z zakresu mleczarstwa, ogrodnictwa, sadownictwa.

Z pozycji posiadanych przez Jana Steckiego, a dotyczących medycyny warto wymienić: Czesława Czerwińskiego *Jak ustrzec się chorób zakaźnych*, (Lublin, 1916) czy Józefa Polaka *Wykład higieny miast* (Warszawa, 1908). Pozostałe książki dotyczyły następujących problemów: walki z gruźlicą, homeopatii, istoty i granic wiedzy lekarskiej, rad dla matek o karmieniu i pielęgnowaniu niemowląt, zagadnienia: jak mieszkać zdrowo na wsi czy kręgarstwa jako metody leczniczej.

Ponadto zbiór, o którym jest mowa, zawierał periodyki. Wśród gazet i czasopism ogólnych powtarzały się następujące tytuły: „Głos Lubelski”, „Ateneum Polskie”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Przegląd Ziemiański”, „Pamiętnik Lubelski”. Występowało tu ok. 50 tytułów czasopism, a ostatni wpis dotyczył miesięcznika „Znak” z datą 29 IV 1950 r. Były też czasopisma dla dzieci: „Przyjaciel Dzieci”, „Tygodnik dla Dzieci” czy francuski „Journal des Demoiselles”.

Wśród druków, mających spełniać funkcję edukacyjną, należy wymienić: *Słownik łacińsko-polski* Bronisława Kruczkiewicza z 1907 r., A. Fudakowskiego *O wychowaniu*, książkę wydaną w Lublinie w 1908 r., słowniczki: polsko-angielski i angielsko-polski oraz francusko-polski i polsko-francuski, podręczniki do nauki języka niemieckiego czy trygonometrii, gramatykę polską, portugalską, włoską, tablice chronologiczne do dziejów Polski, zasady poprawnego pisania, a także katechizm rzymskokatolicki. Znajdujące się tu mapy przedstawiały Polskę za panowania Stanisława Augusta czy Europę z XVIII w.

Niektóre księgi z księgozbioru łańcuchowskiego posiadały znak „R” oznaczony czerwonym ołówkiem. Były to druki mające wartość pamiątki rodzinnej, a przede wszystkim dzieła autorstwa Steckiego z zakresu nauk ekonomicznych, np. *Rolnictwo lubelskie w dzisiejszej dobie wojny i środki ku jego ratowaniu* (Lublin, 1916), *Zasady ogólne ekonomii społecznej* (Warszawa, wydanie pierwsze i drugie odpowiednio z 1898 i 1907), *Podatki a rolnictwo* (w wydaniu pierwszym, Warszawa, 1925), *Socjologia uduchowiona* (Warszawa, [s.n.]). W dziele wydanym przez Związek Ziemiaków autorstwa Mauricego Pernota *Z doświadczeń włoskich* (Warszawa, 1923) Stecki występuje jako tłumacz.

Kilka druków, w postaci darów, trafiło do Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie, jak wynika z zapisu w inwentarzu Biblioteki, w 1938 r. Są to m.in. tomy 18-21 czasopisma „Przegląd Ekonomiczny” z lat 1937-1938, dzieła własne Steckiego *Postulaty kryzysowe* i *O kierunek akcji antykryzysowej*, wydane w Warszawie w 1932 r., praca zbiorowa *Zagadnienia i obowiązki ziemiaństwa*, (Warszawa, 1921), wydana przez Radę Naczelną Organizacji Ziemiańskich, Stanisława Zdziarskiego *Zagadnienia ustroju rolnego w Polsce* (Warszawa, 1936), pojedyncze egzemplarze powieści Gabrieli Zapolskiej, Kajetana Kraszewskiego i in.

W wyniku reformy rolnej w 1944 r. majątek łańcuchowski uległ parcelacji. Cenny zbiór książek, których pozostałych tytułów nie sposób wymienić, spotkał los księgozbiorów podworskich. Z Łańcuchowa został wywieziony na krótko do wspomnianej już Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie, a następnie złożony w magazynach Biblioteki Sejmowej w Warszawie⁴⁴. Wiele spisanych przez Jana Steckiego książek poginęło lub zostało rozkradzonych.

Inny typ XIX-wiecznej biblioteki o wyraźnie przyrodniczym⁴⁵ charakterze posiadał Paweł Rohland (1873-1926), właściciel znacznego i bardzo dobrze prosperującego nowoczesnego folwarku w Żabiej Woli, w powiecie lubelskim, który dał się poznać nie tylko jako wzorowy rolnik i człowiek o wysokiej kulturze osobistej. Wraz z innymi wykształconymi ludźmi prowadził ożywioną działalność oświatową, powoływał do życia szkoły elementarne, wyposażał je w pomoce naukowe, był szczerze zaangażowany w życie społeczne i kulturalne tutejszego regionu⁴⁶.

Żabia Wola stała się ulubioną rezydencją Rohlanda. Posiadał tu bogatą bibliotekę.

Na podstawie zapisów inwentarzowych WBP w Lublinie z lat 1937-1938 można wywnioskować, iż był to olbrzymi, liczący w sumie ok. 1 000 tomów, zbiór czasopism i książek, przekazany w formie darowizny przez żonę właściciela, Helenę Rohland.

⁴⁴ *Archiwum Jana Steckiego. (Katalog rękopisów)*. Oprac. H. Ziólek. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” R. 57 (1988) s. 331-416.

⁴⁵ E. Chwalewik. *Zbiory polskie*. T. 2 N-Ż s. 541.

⁴⁶ L. Karłowicz. *Generał Franciszek Rohland i jego potomkowie*. Lublin 1996 s. 23, 25.

Przeprowadzona analiza językowa pozwoliła ustalić, iż były to głównie druki w języku francuskim i polskim obok – występujących w małej ilości – druków niemieckich i rosyjskich, natomiast analiza typograficzna wskazała na Paryż i Warszawę jako główne miejsca wydania, obok Krakowa, Lwowa, Poznania, Wrocławia, Wilna, Lipska i innych miast.

Wśród czasopism przeważały te, które dotyczyły takich dziedzin, jak łowiectwo, ornitologia czy rolnictwo. Niektóre ich tytuły to: dwutygodnik „Łowiec Polski”, „Łowiec”, „Przegląd Hodowlany”, miesięcznik „Świat Zwierzęcy” z lat 1929-1930, „Kalendarz Myśliwski” (numery 29-34 z lat 1901-1914), „Rolnik” z 1922 r., „Gazeta Rolnicza”. Wydawano je w większości w Warszawie.

Spotykano u P. Rohlanda następujące czasopisma o treści ogólnej: „Tygodnik Ilustrowany”, „Kraj” (lata 1900, 1905, 1897-1898), „Przemysł i wynalazki” (zeszyt 3 z 1935 r.), miesięcznik artystyczno-literacki „Lucyfer” (zeszyt 1 z 1922 r.), wydawany w Lublinie, „Przyroda” z lat 1904-1905 i inne.

Również całe mnóstwo publikacji z zakresu wspomnianego wyżej łowiectwa, jak również ornitologii i zoologii wskazuje na dość wąskie, ale specyficzne zainteresowania kolekcjonera.

Były tutaj, m. in. Karola Lancastora *Sztuka strzelania i polowania* (Warszawa, 1905), Włodzimierza Korsaka *Venator. Krótki zbiór osobliwości w zakresie Myślistwa Strzeleckiego...* (Warszawa, 1924), Wincentego Pola *Rok myśliwca* (Poznań 1870), *Encyklopedia Rolnicza* (Warszawa, 1895) i wiele publikacji z zakresu hodowli zwierząt i uprawy roślin.

Nie mogło w kolekcji P. Rohlanda zabraknąć książek z pozostałych dziedzin wiedzy.

William Szekspir, Victor Hugo, Johann Wolfgang Goethe, Józef Ignacy Kraszewski, Eliza Orzeszkowa, Klementyna Hoffmanowa, Maria Kuncewiczowa, Juliusz Słowacki, Aleksander Dumas, Sewer (Ignacy Maciejowski), Edward Lubowski, Wojciech Bogusławski - to nazwiska powtarzające się przy okazji literatury polskiej i obcej.

Ponadto omawiany zbiór zawierał: Antoniego Potockiego *Polska literatura współczesna* (Warszawa, 1911), Romana Pilata *Historia poezji polskiej XVIII wieku* (Lwów, 1908), wzmianki o literaturze angielskiej, książki dotyczące historii polskiej za czasów Bolesława Krzywoustego, powieści historyczne Walerego Przyborowskiego, dzieła zbiorowe Józefa Szujskiego, profesora historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, stary druk autorstwa Adama Naruszewicza *Historia Narodu Polskiego od początku chrześcijan* (Warszawa, 1793), historia Portugalii, Anglii za czasów Edwarda VII, a z zakresu filozofii pojedyncze dzieła Voltaire'a, Henriego Bergsona oraz Herdera *Idee sur la philosophie de l'histoire de l'humanité* (Paris, 1827).

Religię reprezentowały, m.in. *Żywoty świętych Pańskich męczenników i Ojców Kościoła* w 4 tomach (Warszawa, 1842) oraz niemiecka encyklopedia wiedzy teologicznej Karla Rosenkranza z 1831 r.

Księgozbiór Rohlanda zawierał także podręczniki do nauki fizjologii, arytmetyki, gramatykę języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, słowniki języka polskiego i rosyjskiego, słownik łacińsko-polski, wydany w Krakowie w 1784 r.

wraz z podpisem własnościowym Rohlanda, książki traktujące o życiu codziennym w starożytności.

Posiadanie bibliotek, kolekcjonerstwo książek jako jeden z przejawów życia intelektualnego i kulturalnego środowiska ziemiańskiego, związane było z pewnym sposobem bycia, wykształceniem, pracą zawodową. Przede wszystkim jednak wynikało z zamiłowania do gromadzenia cennych zbiorów. Wyraz temu dał Andrzej Edward Koźmian we *Wspomnieniach*, gdzie ze szczególną uwagą opisał stare druki i rękopisy, mające charakter pamiątek narodowych, ze względu na ich wyjątkową wartość i niepowtarzalny charakter.

Wszystkie omawiane powyżej księgozbiory stanowią przykład kolekcji należących do ziemiaństwa lubelskiego w XIX i XX w., odzwierciedlających przede wszystkim osobiste hobby i zainteresowania właścicieli: historyczne hr. Wincentego Łosia, bibliofilskie Kajetana Kraszewskiego i Andrzeja Edwarda Koźmiana, ekonomiczne Jana Steckiego czy przyrodnicze Pawła Rohlanda.

Obok - będących często ozdobą zbiorów - starych druków i rękopisów, obecne jest piśmiennictwo z zakresu literatury, na co wskazuje duża ilość współczesnych powieści, głównie polskich, jak i z pozostałych gałęzi wiedzy, wśród których w różnych proporcjach występują książki naukowe, religijne, poradniki i czasopisma. Znaczna część zbiorów nosi charakter obcojęzyczny, na co wpływała powszechna wówczas w kręgach ziemiańskich znajomość języków obcych.

Brak jest informacji na temat losów tych księgozbiorów po śmierci właścicieli. Podział majątków ziemskich między spadkobierców, ich sprzedaż bądź konfiskata powodowały, że wraz z nimi i książki ulegały rozproszaniu.

Tylko te z ocalałych egzemplarzy, noszące ślady przynależności do danego księgozbioru, świadczą dziś o dawnej świetności ziemian i zasobności ich zbiorów.

Tekst wygłoszony na seminarium poświęconym
Edwardowi Chrzanowskiemu, które odbyło się
5 września 2003 r. w Hrubieszowie.